

Irena Pospiszyl

Specyfika potrzeb resocjalizacyjno-korekcyjnych kobiet odbywających karę pozbawienia wolności

Specificity of the social rehabilitation needs of women serving prison sentences

Kobiety w zakładach karnych stanowią znaczącą mniejszość. Powoduje to wielorakie konsekwencje. Na przykład teorie wyjaśniające przestępczość kobiet, programy oddziaływań resocjalizacyjnych czy wreszcie organizacja systemu penitencjarnego tworzone są przede wszystkim z myślą o mężczyznach. Tymczasem analizując trajektorię życia kobiet skazanych na karę pozbawienia wolności, okazuje się, że zarówno jej kariera życiowa, jak i kariera przestępcza różnią się w sposób zasadniczy od trajektorii życia mężczyzn skazanych za przestępstwa. W ostatnim czasie, zarówno w medycynie, jak i w naukach społecznych coraz większą wagę przywiązuje się do tzw. diagnozy funkcjonalnej. Jest ona skupiona na potrzebach, których realizacja pozwoli osobie sprawniej funkcjonować w życiu osobistym i społecznym.

Artykuł traktuje o specyfice doświadczeń życiowych i kariery przestępczej kobiet skazanych na karę pozbawienia wolności oraz wynikających z owej specyfiki potrzebach resocjalizacyjno-korekcyjnych. Jednym z celów kary pozbawienia wolności jest zmniejszenie ryzyka powrotności do przestępstwa skazanych. Właściwa diagnoza potrzeb resocjalizacyjnych skazanych stanowi niewątpliwie warunek sukcesu readaptacji społecznej tych osób.

Słowa kluczowe: specyfika kariery przestępczej kobiet, doświadczenia traumatyczne kobiet skazanych, potrzeby korekcyjne przestępczyń, kobiety w systemie penitencjarnym

Women in prisons are a significant minority. This causes multiple consequences. For example, theories explaining women's crime, social rehabilitation programs, and finally the organization of the penitentiary system are created primarily with men in mind. Meanwhile, when analyzing the life trajectory of women sentenced to imprisonment, it turns out that both her life career and criminal career differ significantly from the life trajectory of men convicted of crimes. Recently, both in medicine and social sciences, more and more importance is being attached to the functional diagnosis. It is focused on the needs of the person, the fulfillment of which will allow him to function more efficiently in his personal and social life.

The article deals with the specificity of life experiences and criminal careers of women sentenced to imprisonment, and the resulting social rehabilitation and correction needs. One of the goals of imprisonment is to reduce the risk of convicts returning to crime. Proper diagnosis of the social rehabilitation needs of convicts is undoubtedly a condition for the successful social readaptation of these people.

Key words: the specificity of women's criminal careers, traumatic experiences of convicted women, correctional needs of female criminals, women in the penitentiary system

Jak wiadomo, kobiety w zakładach karnych stanowią niewielką populację. W stosunku do mężczyzn odbywających karę pozbawienia wolności wynosi ona 3–6 %. W Polsce w 2023 r. liczba kobiet przebywających w zakładach karnych wynosiła 4,39% (2520 osób). Podobnie w innych krajach, może z wyjątkiem Rosji i USA, gdzie wielkość jest ponad dwukrotnie wyższa. Ewidentna nadreprezentatywność w stosunku do uwięzionych kobiet powoduje wielorakie konsekwencje. Jedną z nich jest powszechny zarzut, że systemy penitencjarne organizowane są z myślą o mężczyznach. Ten sam zarzut zresztą formułowany jest wobec teorii wyjaśniających uwarunkowania przestępczości osób czy dotyczący możliwości oddziaływań resocjalizacyjnych wobec przestępców.

Oczywiście wiele się zmieniło w ciągu ostatnich kilku dekad i można by powiedzieć, że z prawnego punktu widzenia kobiety uzyskały warunki odbywania kary pozbawienia wolności uwzględniające ich potrzeby. Reguluje to zarówno polski Kodeks karny wykonawczy, m.in. w art. 67§2 kkw, w którym zwraca się uwagę na dostosowanie metod i środków

oddziaływań na więźniów w taki sposób, aby im zapewnić zindywidualizowane oddziaływanie w procesie wykonania kary pozbawienia wolności¹, jak i wiele aktów i rekomendacji międzynarodowych, które Polska stara się sukcesywnie wprowadzać w regulacjach wewnętrznych. Najważniejsze z tych ostatnich to niewątpliwie Europejskie Reguły Więzienne (ERW) z 11 stycznia 2006 r., które jak się powszechnie uważa, stanowią przełom w podejściu do kary pozbawienia wolności w ogóle ze względu na zwrócenie szczególnej uwagi na ochronę praw podstawowych osadzonych². W odniesieniu do kobiet istotne znaczenie ma Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 13 marca 2008 r. w sprawie szczególnej sytuacji kobiet w więzieniu oraz wpływu pobytu rodziców w więzieniu na życie społeczne i rodzinne³. Wymienione akty i rekomendacje potwierdzone, jak już zaznaczono, odpowiednimi przepisami w polskim Kodeksie karnym wykonawczym, uwzględniają wszystkie najważniejsze prawa i potrzeby kobiet m.in.:

- potrzebę oddzielenia od mężczyzn cel i umieszczania w celach kobiet w podobnym wieku i długości kary pozbawienia wolności (pkt. 11.3. ERW);
- kierowanie do zakładów blisko miejsca zamieszkania, aby umożliwić utrzymanie więzi z bliskimi;
- zabezpieczenie potrzeb zdrowotnych i higienicznych, bez narażania kobiet na dodatkowy ostracyzm czy skrepowanie (np. badania osobno, poza zasięgiem strażników, zapewnienie odpowiednich środków higienicznych, opieki zdrowotnej, kontaktu z dziećmi);
- ochrona przed nadużyciami, wykorzystaniem seksualnym czy innymi formami eksploatacji (pkt 16 ERW);
- zapewnienie potrzeb terapeutycznych i leczenia;

¹ Art. 67 kk – § 1. Wykonywanie kary pozbawienia wolności ma na celu wzbudzenie w skazanym woli współdziałania w kształtowaniu jego społecznie pożądaných postaw, w szczególności poczucia odpowiedzialności oraz potrzeby przestrzegania porządku prawnego i tym samym powstrzymania się od powrotu do przestępstwa. § 2. Dla osiągnięcia celu określonego w § 1 prowadzi się zindywidualizowane oddziaływanie na skazanych w ramach określonych w ustawie systemów wykonywania kary, w różnych rodzajach i typach zakładów karnych. § 3. W oddziaływaniu na skazanych, przy poszanowaniu ich praw i wymaganii wypełniania przez nich obowiązków, uwzględnia się przede wszystkim pracę, zwłaszcza sprzyjającą zdobywaniu odpowiednich kwalifikacji zawodowych, nauczanie, zajęcia kulturalno-oświatowe i sportowe, podtrzymywanie kontaktów z rodziną i światem zewnętrznym oraz środki terapeutyczne. Zob.: P. Wierzbicki, *Indywidualizacja penitencjarna w Polsce*, Warszawa 1976, s. 18.

² Zwyczajnie za przełomowe uważa się Wzorcowe reguły minimalne postępowania z więźniami, przyjęte przez ONZ w roku 1955 r. Jednak Europejskie Reguły Więzienne uważane są za wyjątkowe ze względu na skupienie uwagi na potrzebach więźniów.

³ Na uwagę zasługuje także wcześniejszy akt, a mianowicie Rekomendacja 1340 Zgromadzenia Rady Europy z roku 1997, o społecznych skutkach pozbawienia wolności i jego skutkach dla rodziny.

- dostosowanie warunków odbywania kary pozbawienia wolności do specjalnych potrzeb osób z niepełnosprawnościami (np. osób na wózkach inwalidzkich, korzystania z pisma w języku Braille’a itp.);
- umożliwienie, edukacji i rozwoju, np. szkoleń, dokształcania, pracy w miarę możliwości;
- dostęp do programów profilaktycznych, programów wsparcia itp.;
- specjalne programy dla kobiet w ciąży, opieki okołoporodowej i matek z małymi dziećmi (np. umieszczenie kobiet w ciąży w osobnych celach, umożliwienie porodu poza zakładem karnym, zapewnienie opieki medycznej, takiej jak w przypadku wszystkich kobiet, i socjalnej dostosowanej do warunków, zapewnienie edukacji w zakresie pielęgnacji dziecka i wychowania, zapewnienie żłobka, jeżeli matka nie może podjąć opieki itp.).

Wydawałoby się więc, że pomyślano o wszystkich najważniejszych kwestiach, jakie wynikają ze specyficznej sytuacji kobiet w więzieniu. I kobiety to doceniają. Zarówno z badań ilościowych, jak i z wywiadów prowadzonych z osadzonymi wynika, że kobiety przebywające zakładzie karnym nierzadko czują się w nim bezpieczniej niż przed wejściem do instytucji penitencjarnej⁴. A jednak, kiedy przyjrzymy się bliżej sytuacji kobiet w zakładach karnych, m.in. programach do nich adresowanych, możliwościach pracy indywidualnej czy wreszcie problemowi opieki postpenitencjarnej, to wydaje się, że istniejąca praktyka niewiele się różni od tej stosowanej wobec mężczyzn, z wyjątkiem rzecz jasna zapewnienia potrzeb fizjologiczno-sanitarnych oraz związanych z ciążą i rodzicielstwem. Tutaj niewątpliwie kobiety mają zapewnione specyficzne dla siebie warunki.

Ta unifikacja warunków odbywania kary pozbawienia wolności wynika, jak sądzę, z niedocenienia faktu, jak bardzo różnią się doświadczenia z przeszłości i kariera przestępcza kobiet i mężczyzn, jak często różna jest ich historia życia, przeżyte traumy, czynniki towarzyszące naruszeniu prawa, a wreszcie możliwości readaptacyjne kobiet skazanych za przestępstwa kryminalne.

⁴ J. Brzezińska, E. Habzda-Siwiek, *Kobiety – sprawczynie przestępstw. Wybrane aspekty*, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław 2021, <https://bibliotekacyfrowa.pl/publication/142661>, DOI: 10.34616/142661.

Specyfika kariery przestępczej kobiet

Jest kilka istotnych elementów, które są charakterystyczne dla kobiet na tle ogółu skazanych, szczególnie skazanych na karę pozbawienia wolności. Warto je uwypuklić, to one w dużym stopniu decydują bowiem o różnych potrzebach resocjalizacyjnych i terapeutycznych wspomnianych osób.

Reaktywny charakter przestępczości

Jedną z najbardziej widocznych różnic jest reaktywny charakter przestępczości kobiet, szczególnie tej przeciwko życiu i zdrowiu. W tym ostatnim przypadku, czyn przestępczy najczęściej ma charakter obronny lub jest emocjonalną odpowiedzią na atak ze strony innego sprawcy albo też powodowany namową, presją, szantażem, manipulacją innego inicjatora przestępstwa. Zwraca na to uwagę wielu autorów⁵. Z powyższą cechą charakterystyczną dla przestępczości kobiet wiąże się również ta, że częściej są one spontaniczne, niewynikające z planowanego celowego działania. Mają charakter impulsywny, są swoistego rodzaju reakcją spustową, powstałą w wyniku długotrwałego konfliktu lub intensywnego stresu. Nierzadko też towarzyszy temu obniżenie zdolności kontroli emocji spowodowane alkoholem lub silnym wzburzeniem. Stąd też po dokonanych przestępstwie bardzo często kobietom towarzyszą silne i sprzeczne emocje. Genui w opublikowanych badaniach nad motywami poprzedzającymi zabójstwo dokonane przez kobiety i mężczyzn stwierdza, że 80% zabójstw dokonywanych przez kobiety ma charakter obronny i motywowany jest emocjonalnie, w przeciwieństwie do mężczyzn, których zabójstwa w większości mają charakter ofensywny, a sprawca jest zarówno bezpośrednio atakującym, jak i inicjatorem ataku⁶. Do podobnych wniosków doszła Magdalena Budyn-Kulik, analizując 285 przypadków

⁵ M. Budyn-Kulik, *Zabójstwo tyrana domowego. Studium prawnokarne i wiktymologiczne*. Lublin 2005; J. Brzezińska, E. Habza-Siwek, *Kobiety – sprawczynie przestępstw. Wybrane aspekty*, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2021; DOI: 10.34616/142661; G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott Kubiak, *Service Needs for Incarcerated Adults: Exploring Gender Differences*, "Journal of Offender Rehabilitation" 2013, 52:493–508, DOI:10.1080/10509674.2012.759171; J. Cheng, I.H. Frieze, Many Li, Y. Morinaga, Thanh Toan Nguyen, Akiko Doi, Tatsuya Hirai, EunsunJoo Cha Li, *Institutional and Individual forms of Instrumental Violence: Variations across Culture and Gender*, "Journal of Arts and Social Sciences" 2014, VI,II.

⁶ P. Genuit, *La criminalité féminine: Une criminalité épicienne et insolite. Réflexions d'épistémologie et d'anthropologie clinique*, Rennes 2007.

zabójstw dokonanych przez kobiety. Stwierdziła, że zabójstwa te najczęściej wywołane są sytuacyjnie, spowodowane nawarstwiającymi się konfliktami, a po dokonaniu czynu kobiety często starają się jakoś ratować ofiarę⁷. Z kolei w badaniach Katarzyny Nawrockiej 48% badanych zabójczyń nigdy wcześniej nie myślała o zabójstwie, a 27% stwierdziła, że to był po prostu impuls. Ponadto aż 55% zabójczyń po dokonaniu zabójstwa odczuło odprężenie, ulgę lub wręcz nadzieję (28%), a jednocześnie 97% stwierdziło, że zaraz po dokonaniu zabójstwa czuło przerażenie, a 35% – pustkę. Same też często zawiadamiały policję o dokonanym przestępstwie, bo aż w 42%⁸. Podobnego zdania jest Hanna Wójtowicz, wymieniając jako główne motywy przestępczości kobiet: lekowo- zagrożeniowy, związany z poczuciem krzywdy, oraz afektywno-emocjonalny⁹.

Większy bagaż doświadczeń traumatycznych

Inna jest też kariera życiowa kobiet przestępczyń. Przede wszystkim, w zdecydowanej większości są ofiarami przemocy, nadużyć seksualnych, innych doświadczeń traumatycznych związanych z przemocą, a także problemów alkoholowych w rodzinie, niestabilnego, niebezpiecznego środowiska wychowawczego i częstej zmiany otoczenia. Z moich badań przeprowadzonych wśród kobiet skazanych wynika, że większość z nich ma w swoim bagażu doświadczeń niemal wszystkie wymienione powyżej przeżycia. Doświadczenia te były częstsze i różnicowały nie tylko kobiety odbywające karę pozbawienia wolności, w porównaniu z kobietami niekaranymi, ale także w porównaniu z mężczyznami karanymi i były podobne tylko do grupy kobiet bezdomnych¹⁰. Potwierdzają to także inne badania¹¹. Oto na przykład Moffit i Caspi zwracają uwagę na ucieczkowe

⁷ M. Budyn-Kulig, *Zabójstwo tyrana domowego. Studium prawno-karne i wiktymologiczne*, Lublin 2005; J. Brzezińska, E. Habzda-Siwek, *Kobiety – sprawczynie przestępstw. Wybrane aspekty*, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2021, DOI: 10.34616/142661.

⁸ K. Nawrocka K. *Ofiary i harpie. Umiejętności społeczne kobiet skazanych za zabójstwo*, Warszawa 2013.

⁹ H. Wójtowicz, *Psychologiczne problemy bitych kobiet*, [w:] K. Dymek-Balcerek (red.), *Patologie zachowań społecznych. Rzeczywistość przełomu XX i XXI wiek Rodzina dysfunkcyjna – przemoc*, Politechnika Radomska, Radom 2000, s. 174–179.

¹⁰ I. Pospiszyl, *Ofiary chroniczne, przypadek czy konieczność*, Warszawa 2003; A. Szymanowska, *Więzienie i co dalej*, Warszawa 2003; M. Teleszewska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec kobiet*, Białystok 2018.

¹¹ S. Covington, *Women in Prison: Approaches in the Treatment of Our Most Invisible Population*, “Women and Therapy Journal”, Haworth Press, 1998, Vol. 21, No. 1, 1998, s. 141–155; J. Harden, M. Hill (eds), *Women in Prison and Feminist Therapy*. New York, Haworth Press (1998); R. Byrne, *The Psychological Needs of Women Prisoners: Implications for Rehabilitation and Management*, Psychiatry Psychology and Law · June 2002, DOI: 10.1375/pplt.2002.9.1.34.

korzenie nieprzystosowania społecznego dziewcząt i kobiet. Dziewczęta i kobiety, chcąc uciec z nieprzyjaznego, nierzadko przemocowego, środowiska wiążą się z osobami, grupami czy partnerami, którzy je często wykorzystują, wciągają w różne nielegalne zachowania, nierzadko stosując również przemoc, lub manipulację, w pełni świadomi zależności lub bezradności tych kobiet. Po pewnym więc czasie kobiety znowu uciekają, szukając schronienia u innych, nierzadko przygodnie spotkanych osób. Mają zwykle niskie kompetencje społeczne, brak zasobów i społecznego wsparcia, więc jest im bardzo trudno wyrwać się z tego zakłętego kręgu¹².

Na toksyczny charakter najbliższego środowiska kobiet przestępczyń wskazują także badania Katarzyny Nawrockiej. Prawie trzy czwarte badanych przez nią kobiet skazanych na karę pozbawienia wolności oceniło atmosferę wychowawczą w swoim domu rodzinnym jako złą. Ponadto wszystkie badane kobiety zarówno zabójczynie, jak i przestępczynie nie-agresywne odbywające karę pozbawienia wolności, doświadczyły jakiejś formy przemocy fizycznej lub wykorzystania¹³. Nie jest to bynajmniej fenomen polski; badania prowadzone w innych krajach wskazują jednoznacznie na nadreprezentatywność kobiet przestępczyń w zakresie doświadczeń przemocowych, jako ofiary¹⁴. Na przykład w badaniach Fedock, Fries, i Pimlott – Kubiak, przeprowadzonych na 231 osobowej próbie inkarcerowanych kobiet, ujawniono, że w 51,2% przypadków kobiety te miały traumatyczną przeszłość, najczęściej związaną z przemocą, wykorzystaniem seksualnym, utratą dachu nad głową, czy związane z brakiem podstawowych środków do życia¹⁵. Tego rodzaju doświadczenia implikują nie tylko różne drogi kariery przestępczej, ale przede wszystkim inne potrzeby resocjalizacyjno-korekcyjne kobiet skazanych za przestępstwa.

¹² T.E. Moffit, A. Caspi, *Childhood predictors differentiate life – course persistent and adolescent – limited pathways among males and females*, „Development and Psychopathology” 2001, nr 2, s. 350–375.

¹³ K. Nawrocka, *Ofiary i harpie...*

¹⁴ P. Genuit, *La criminalité féminine: Une criminalité épique et insolite. Réflexions d'épistémologie et d'anthropologie clinique*, Rennes 2007, s. 148; R. Byrne, *The Psychological Needs of Women Prisoners: Implications for Rehabilitation and Management*, Psychiatry Psychology and Law · June 2002, DOI: 10.1375/pplt.2002.9.1.34; K. Nawrocka, *Ofiary i harpie. Umiejętności społeczne kobiet skazanych za zabójstwo*. Warszawa 2013; M. Teleszewska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec kobiet*. Białystok 2018; G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott Kubiak, *Service Needs for Incarcerated Adults: Exploring Gender Differences*, “Journal of Offender Rehabilitation” 2013, 52:493–508, 2013, DOI:10.1080/10509674.2012.759171.

¹⁵ G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott-Kubiak, *Service Needs for Incarcerated Adults...*

Większy odsetek pierwszy raz karanych

Większość kobiet odbywa karę pozbawienia wolności po raz pierwszy. Z badań przeprowadzonych przez Katarzynę Nawrocką na stosunkowo dużej, bo 200 osobowej próbie kobiet skazanych na karę pozbawienia wolności za zabójstwo, wynika, że 83% badanych nigdy wcześniej nie była karana wyrokiem sądu. Również wśród przestępczyń tzw. nieagresywnych (tj. za przestępstwa kradzieży, ekonomiczne, przeciwko dokumentom itp.) większość badanych, bo 66%, nie była uprzednio karana¹⁶, choć w tym przypadku różnice są mniejsze w porównaniu z mężczyznami. Podobne rezultaty uzyskano w badaniach innych autorów¹⁷, jak również w danych statystykach sądowych.

Stosunkowo wysoki wskaźnik kar długoterminowych

Uważa się, że kariera przestępcza kobiet jest średnio dwukrotnie krótsza niż kariera mężczyzn, zaczyna się wcześniej i zwykle zmniejsza się istotnie w okresie dorosłości¹⁸. Jednak w zakładach karnych przebywają kobiety w porównywalnym do mężczyzn wieku, lub nawet nieco starsze, a w zakresie długoterminowych kar pozbawienia wolności odsetek kobiet i mężczyzn jest podobny, jeżeli uwzględni się kryterium płci¹⁹. W zakładach karnych najwięcej przebywa kobiet w wieku pomiędzy 30 a 45 rokiem życia. Ponadto kariera przestępczo-penitencjarna mężczyzn jest dłuższa i bardziej zrównoważona pod względem wieku osadzonych. (Dla pewnej ilustracji dane w poniższej tabeli).

Jak wynika z danych Statystyki Sądowej, ponad dwie trzecie kobiet (do trzech czwartych w różnych latach), odbywających karę pozbawienia wolności było w wieku między 30 a 60 rokiem życia. Szczególnie dotyczy to zabójczyń. W przypadku mężczyzn wskaźnik ten wynosi zwykle ok. jednej trzeciej w poszczególnych grupach wiekowych (z wyjątkiem przedziału pomiędzy 30–45 r. ż., gdzie jest wyższy). W przywoływanych badaniach Katarzyny Nawrockiej ponad trzy czwarte (79%) kobiet odbywających

¹⁶ K. Nawrocka, *Ofiary i harpie. Umiejętności społeczne kobiet skazanych za zabójstwo*, Warszawa 2013.

¹⁷ B. Hołyst, *Kryminologia*, Warszawa 2024; G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott Kubiak, *Service Needs for Incarcerated Adults: Exploring Gender Differences*, "Journal of Offender Rehabilitation" 2013, 52:493–508, 2013, DOI:10.1080/10509674.2012.759171.

¹⁸ K. Biel K., *Readaptacja społeczna kobiet. Raport z badań*, [w:] J. Kusztal, K. Kmiecik-Jusiega (red.), *Konteksty resocjalizacji i readaptacji społecznej*, Kraków 2014, s. 250.

¹⁹ G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott-Kubiak, *Service...*

karę pozbawienia wolności za zabójstwo było wieku powyżej 30 roku życia²⁰.

Tabela nr 1. Wiek odbywających karę pozbawienia wolności w stosunku do ogółu skazanych według płci

Płeć	17- 29 r.ż.	30-45 r. ż.	46-60 r. ż	30-60 r. ż. Razem
Rok 2023				
Kobiety	17,00%	58,95%	19,86%	78,81%
Mężczyźni	21,49%	51,50%	21,35%	72,85%
Rok 2018				
Kobiety	28,35%	46,60%	20,17%	66,74%
Mężczyźni	29,64%	48,06%	18,29%	66,35%
Rok 2013				
Kobiety	30,08 %	41,88%	23,91%	65,74%
Mężczyźni	38,60%	39,96%	18,79%	58,75%
Rok 2009				
Kobiety	35,00%	38,29%	24,75%	63,04%
Mężczyźni	42,06%	37,58%	20,72%	58,30%

Źródło własne: Na podstawie Rocznej Informacji statystycznej CZSW

Relatywnie wysoki jest też odsetek kobiet skazanych na długoterminowe kary pozbawienia wolności. Wskaźnik długoterminowości wyroków skazujących za zabójstwo dokonane przez kobiety jest wyższy w stosunku do ogółu kobiet inkarcerowanych, wynosi średnio 8–11% i jest porównywalny ze wskaźnikiem mężczyzn skazanych na kary długoterminowe.

Tabela nr 2. Odsetek osób odbywających długoletnie kary pozbawienia wolności według płci w 2023 r.

Długość kary	Kobiety	Mężczyźni
Ogółem	2520	54310
5- 10 lat	0,63%	0,60%
10-25 lat	0,31%	0,34%

Źródło własne: Na podstawie Rocznej Informacji statystycznej CZSW.

²⁰ Podobne wyniki uzyskano w badaniach M Teleszyńskiej. Zob. M. Teleszewska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec kobiet*. Białystok 2018.

Jedyna znacząca różnica w tym obszarze, dotyczy skazania na dożywotnią karę pozbawienia wolności, która w przypadku kobiet orzekana jest sporadycznie. Wydaje się, że bardziej wynika to z reaktywnego charakteru przestępczości kobiet niż z faktu bycia kobietą. Na podobną tendencję wskazuje Fedock, Fries i Pimlott Kubiak²¹, porównując ilość dni spędzonych w izolacji więziennej kobiet i mężczyzn. Różnica jest statystycznie istotna, na niekorzyść kobiet i wynosi $t = 4,30$, $p < ,001$.

Zależność ekonomiczna

Kolejna cecha charakterystyczna dla kobiet skazanych za przestępstwa jest brak niezależności finansowej i w ogóle samodzielności egzystencjalnej, przed wyrokiem, a stan ten pogarsza się zasadniczo po odbyciu kary pozbawienia wolności. Krzysztof Biel w swoim raporcie dotyczącym readaptacji społecznej kobiet i dziewcząt naruszających prawo, trudną sytuację socjalno-bytową uznał za jedną z najważniejszych przeszkód w tym procesie²². W badaniach Magdaleny Teleszewskiej tylko 12,93% skazanych kobiet posiadało stałą pracę. Pozostałe miały się zająć dorywczo (23,28%), niektóre korzystały z zasiłku (51,72%) lub też uzyskiwały inne (niezidentyfikowane) źródła dochodu²³.

Dodajmy do tego kolejny czynnik ryzyka ten mianowicie, że zdecydowana większość kobiet skazanych ma bardzo niskie kwalifikacje zawodowe lub nie ma ich w ogóle. Wnioski takie wynikają choćby z wykształcenia skazanych, gdzie cztery piąte kobiet odbywających karę pozbawienia wolności ma wykształcenie podstawowe lub niepełne średnie²⁴ oraz z faktu, że ok. 40% tych kobiet ma dzieci. Przy tak słabych zasobach kobiety są więc skazane na zależność finansową od innych osób. Stosunkowo niewielki odsetek może ewentualnie liczyć na dochody męża. Jednak większość, bo ponad dwie trzecie, kobiet odbywających karę pozbawienia

²¹ G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott Kubiak, *Service Needs for Incarcerated Adults...*: Średnia długości pobytu w zakładzie dla mężczyzn wynosiła 17,88 tygodni, zaś dla kobiet – 44,50; Badania przeprowadzono na bardzo dużej próbie więźniów (1091osób) przebywających w zakładach karnych południowo-zachodniego wybrzeża Stanów Zjednoczonych.

²² K. Biel, *Readaptacja społeczna kobiet. Raport z badań*, [w:] J. Kusztal, K. Kmiecik-Jusiega (red.), *Konteksty resocjalizacji i readaptacji społecznej*, Kraków 2014.

²³ M. Teleszewska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności...*; L. Bogunia, R. Godyla, *Oczekiwanie skazanych w zakresie pomocy od społeczeństwa*, [w:] B. Hołyst, W. Ambrozik, P. Stępiak (red.), *Więziennictwo. Nowe wyzwania. II Polski Kongres Penitencjarny*, Warszawa – Poznań – Kalisz 2001.

²⁴ G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott Kubiak, *Service Needs for Incarcerated Adults...*; K. Nawrocka, *Ofiary losu i harpie...*; M. Teleszewska M., (2018) *Wykonywanie kary pozbawienia wolności...*; A. Matysiak-Błaszczuk, *Sytuacja życiowa kobiet pozbawionych wolności*, Kraków 2010.

wolności, to osoby samotne, rozwiedzione lub funkcjonujące w nietrwałych związkach²⁵. Ponadto, warto przypomnieć, że większość badanych kobiet wywodzi się ze środowisk niestabilnych, pozbawionych poczucia bezpieczeństwa, nierzadko także dziedziczących ubóstwo od pokoleń, często więc nie mogą liczyć na wsparcie ze strony rodziny pochodzenia. Jean Corston w słynnym raporcie na temat funkcjonowania kobiet w więzieniach Anglii i Walii, przygotowanym na zlecenie ministerstwa spraw wewnętrznych Wielkiej Brytanii, i który to raport doczekał się wielu publikacji, stwierdza wręcz, że więzienia kobiet są jednym wielkim oskarżeniem społeczeństwa, za zaniedbania, utrwalania niesamodzielności, przymykanie oczu na nadużycia wobec kobiet, a przy tym wszystkim traktowania ich z całą surowością²⁶.

Bezdomność

Wspomniany powyżej problem braku ogólnie rozumianych zasobów implikuje kolejną specyfikę kariery życiowej kobiet skazanych, na którą rzadko zwraca się uwagę, a mianowicie bezdomność, o wiele częściej występującą wśród kobiet niż wśród mężczyzn. Problem polega jednak na tym, że w badaniach sondażowych najczęściej kobiety te pytane są o to, gdzie, lub z kim mieszkały przed więzieniem. Przy tak zadanim pytaniu kobiety najczęściej odpowiadały, że mieszkały z mężem, partnerem, rodzicami lub same. To niewiele jednak mówi o ich bezpieczeństwie w zakresie posiadania dachu nad głową. Kobiety te nie mogą mieć pewności, że po wyjściu z zakładu karnego będą miały dokąd wrócić. Sytuacja zupełnie inaczej się przedstawia, jeżeli pytanie brzmi: czy przed odbyciem kary byłeś lub jesteś właścicielem, lub współwłaścicielem mieszkania, domu albo masz prawo do nieruchomości. Okazuje się, przy tak sformułowanym problemie, że większość kobiet nie ma dokąd wrócić po odbyciu kary pozbawienia wolności. Właśnie tak zadano pytanie o tę podstawową potrzebę socjalną w badaniach Giny Fedock, Lauren Fries i Sheryl Plimott-Kubiak. Cytowane tu już wcześniej badania przeprowadzono na 494 osobowej próbie mężczyzn i 231 osobowej próbie kobiet osadzonych. Okazało się, że przed przyjściem do zakładu karnego 8,7% mężczyzn

²⁵ M. Teleszewska, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności...*; K. Nawrocka, *Ofiary losu i harpie...*; A. Matysiak-Błaszczak, *Sytuacja życiowa kobiet...*

²⁶ Home Office, *The Corston Report: A Review of Women with Particular Vulnerabilities in the Criminal Justice System*, Executive Summary. London 2007.

i 15,6% kobiety zadeklarowało, że są osobami bezdomnymi. Różnice te powiększyły się jeszcze bardziej po odbyciu kary pozbawienia wolności, bowiem 6,2% mężczyzn i 19,7 % kobiet uznało się za osoby bezdomne²⁷. Warto też dodać, że jedną z najważniejszych przyczyn bezdomności kobiet w ogóle jest przemoc, konflikty i uzależnienie któregoś z członków rodziny lub samej kobiety bezdomnej. Jest to więc nie tylko problem socjalny, ale przede wszystkim funkcjonowania w toksycznych relacjach²⁸.

W przestrzeni publicznej kobiet bezdomnych wydaje się być mniej niż mężczyzn. Schroniska, ulice, miejsca publiczne, wypełniają przede wszystkim bezdomni mężczyźni. Dzieje się tak dlatego, że kobiety zamieszkują najczęściej z kimś, kto jest właścicielem mieszkania lub domu, tj. przy rodzinie, z kolejnym partnerem, z dorosłymi dziećmi, w melinach, na chwilę, na niepewnych warunkach, tworząc przygodne związki, skazane na zależność od innych, nierzadko w destruktywnych relacjach, które prowadzą do kolejnej patowej sytuacji i pogłębiają proces degradacji. Dodajmy do tego fakt, iż w Polsce nie ma ani jednego schroniska dla kobiet, w których mogłyby zamieszkać na jakiś czas, po odbyciu kary pozbawienia wolności. Jest program dofinansowania wynajmu lokalu na trzy miesiące, jednak jest on stosunkowo trudny do zrealizowania (trzeba wiedzieć, gdzie się zgłosić, do ściśle wyznaczonej placówki, nierzadko na drugim końcu Polski, i wreszcie takie rozwiązanie nie niweluje problemu kobiet po upływie tych trzech miesięcy).

Problem środków odurzających i uzależnienia

Nie wiadomo, czy występowanie uzależnienia wśród skazanych na karę pozbawienia wolności różnicuje kobiety i mężczyzn, gdyż badania nie wskazują na to jednoznacznie, jednak z całą pewnością większość kobiet dokonała przestępstwa będąc pod wpływem alkoholu. Jest to zarówno czynnik bezpośrednio towarzyszący zachowaniu przestępczemu, jak i skutek zachowań dewiacyjnych. Zarówno w polskich, jak i prowadzonych w innych krajach badaniach wskazuje się na nadużywanie substancji odurzających, lub uzależnienie jako jeden z podstawowych facylitatorów zachowań przestępczych oraz trudność w programach resocjalizacyjnych

²⁷ G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott Kubiak, *Service Needs for Incarcerated Adults: Exploring Gender Differences*. "Journal of Offender Rehabilitation" 2013, 52:493–508, 2013, DOI:10.1080/10509674.2012.759171.

²⁸ B. Szulz, *Bezdomność rodzin – socjologiczny szkic problemu*, „Rocznik Nauk Społecznych” 2011, tom 3(39).

kobiet²⁹. Zakłada się, że od jednej czwartej do 30% kobiet odbywających karę pozbawienia wolności ma problemy z uzależnieniem od jakiejś substancji psychoaktywnej³⁰. Odsetek ten znacząco wzrasta, kiedy bierze się pod uwagę udział alkoholu w przestępstwie przeciwko życiu i zdrowiu³¹. W przywoływanych powyżej badaniach kobiet odbywających karę pozbawienia wolności jako jeden z przejawów nieprzystosowania Katarzyna Nawrocka wskazała nadużywanie alkoholu u 92% zabójczyń i u 83% przestępczyń nieagresywnych³². Na problem nadużywania lub uzależnienia od narkotyków wskazują także badacze w innych krajach. W przywoływanych tu już badaniach Fedock G., Fries L., Pimlott Kubiak, podano że 71,2% badanych kobiet i 49% mężczyzn ujawniało zaburzenia związane używaniem substancji psychoaktywnych³³. Co prawda, Statystyki Sądowe w Polsce kwalifikujące skazanych do oddziałów terapeutycznych nie ujawniają tak wysokich potrzeb, bowiem niewiele ponad 5% skazanych kwalifikowanych jest do oddziałów terapeutycznych i ujawniających różne problemy zaburzeniowe w tym zaburzenia psychotyczne, czy niepełnosprawność intelektualną, jednak zarówno penitencjaryści, jak i badacze zajmujący się problemami psychicznymi osób skazanych nie mają wątpliwości, że jednym z największych problemów osób zaburzonych w systemie penitencjarnym jest uzależnienie skazanych. Zresztą świadczy o tym również obecność oddziałów i programów terapeutycznych w zakładach karnych, skupionych głównie na osobach uzależnionych od substancji psychoaktywnych. Z danych statystycznych wynika, że 90% kwalifikacji do oddziałów terapeutycznych dotyczy osób uzależnionych³⁴.

²⁹ A. Golonka, *Alkohol a poczytalność sprawcy czynu zabronionego – wnioski na podstawie badań aktowych*, „Archiwum Kryminologii” 2014, t. XXXVI.; Juszczak, M. Talarowska, *Charakterystyka sprawców przestępstw nadużywających alkoholu w świetle analizy opinii sądowo-psychiatrycznych*, „Polski Merkuriusz Lekarski” 2009, t. 27, nr 159, s. 213; E. Jabłońska, *Alkohol jako czynnik kryminogeny i wiktymogeny w przestępstwach zabójstwa na przykładzie spraw rozpoznawanych przez Sąd Okręgowy w Krośnie*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2016, nr 2.

³⁰ G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott - Kubiak, *Service Needs for Incarcerated Adults...*

³¹ Z. Majchrzyk, *Zabójczynie i zabójcy: osobowość, motyw, uwarunkowania sytuacyjne: analiza z perspektywy psychologicznego orzecznictwa sądowego*, Warszawa 2008; A. Sieradzka, J. Rabe-Jabłońska, *Orzeczenie o zmienionej poczytalności a charakterystyka demograficzna, rodzinna oraz występowanie uzależnienia od alkoholu u osób dokonujących zabójstwa lub ciężkiego uszkodzenia ciała w stanie upojenia alkoholowego zwykłego*, „Psychiatria i Psychologia Kliniczna” 2013, nr 13, s. 18–24; B. Hołyst, *Kryminologia ...*

³² K. Nawrocka, *Ofiary i harpie...*

³³ G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott Kubiak., *Service Needs for Incarcerated Adults...*

³⁴ Na podstawie Rocznej Informacji statystycznej CZSW.

Potrzeby korekcyjne kobiet skazanych

Ewidentne różnice doświadczeń życiowych, jak również kariery przestępczej kobiet i mężczyzn powinny stanowić punkt wyjścia w ustalaniu programów psychokorekcyjnych do skazanych odbywających karę pozbawienia wolności. Wysoki wskaźnik powrotności do przestępstwa wymaga zmiany paradygmatu resocjalizacyjnego z dominacji postrzegania zakładów karnych jako instytucji przede wszystkim izolacyjno-puntywnych, chroniących społeczeństwo przed osobami naruszającymi ład społeczny, na instytucje izolacyjno- korekcyjno-prewencyjne, skupione na potrzebach resocjalizacyjno-terapeutycznych osób skazanych, redukowaniu ryzyka powrotności do przestępstwa i stwarzającymi szanse samodzielności osób opuszczających zakłady karne.

Analizując dane na temat kariery przestępczej kobiet, stosunkowo łatwo określić potrzeby resocjalizacyjne tych osób. Niewątpliwie należą do nich:

- zmniejszenie ryzyka bezdomności, zabezpieczenie bezpiecznego lokalu socjalnego dla kobiet opuszczających zakład karny;
- podnoszenie kwalifikacji zawodowych i poziomu edukacji (jako priorytet), zwiększający szanse zatrudnienia i tym samym usamodzielnienia się kobiet po opuszczeniu zakładu;
- terapia skupiona na przepracowaniu doświadczeń traumatycznych, leczeniu uzależnień, osobowości zależnej czy związana z kontrolą emocji, które to problemy są udziałem większości kobiet skazanych. Mitchell Byrne i Kevin Howells, analizując potrzeby osób różnych płci w zakresie readaptacji społecznej, stwierdzili wręcz, że o ile w przypadku mężczyzn stała praca i skupienie się na poprawie relacji z bliskimi daje duże szanse uniknięcia recydywy, o tyle w przypadku kobiet to nie wystarcza. Zwykle bowiem mają one tak urazowe doświadczenia w związkach intymnych, że lepszym rozwiązaniem jest program budowania samodzielności tych kobiet, konieczne też pogłębionej terapii postraumatycznej i poprawie relacji z dziećmi niż koncentrowanie się na ich relacjach z dorosłymi partnerami³⁵.

Oczywiście do tego dochodzą potrzeby specyficzne dla danych osób, np. związane z pomocą prawną, mediacyjne, terapia rodzinna, kształtowanie umiejętności interpersonalnych i pewnie jeszcze wiele innych.

³⁵ M.K. Byrne, K. Howell, *The Psychological needs...*

Jednak za najważniejsze uważam również skupienie się na programach budowania samodzielności kobiet, zapewnienia bezpieczeństwa socjalnego i terapia urazów z przeszłości.

Na podstawie przywoływanych powyżej badań Fedock, Fries, Pimlott Kubiak ustalono listę potrzeb kobiet i mężczyzn opuszczających zakłady karne, które zdaniem autorek stanowi istotne zmniejszenie ryzyka powrotności do przestępstwa. Mężczyźni opuszczający zakłady najbardziej potrzebują pracy, rozwiązania problemów w związkach rodzinnych czy intymnych oraz po prostu transportu. Poniższa tabela prezentuje szczegółowe wyniki.

Tabela nr 3. *Potrzeby skazanych opuszczających zakład karny*

Zdefiniowane potrzeby	Mężczyźni %	Kobiety %
Zatrudnienie	35,3	23,7
Problemy w związkach	17,3	21,3
Mieszkanie	12,8	26,1
Zdrowie, leczenie	6,4	26,2
Problemy zdrowia psychicznego	1,3	8,7
Nadużywanie substancji psychoaktywnych	3,4	16,4
Podstawowe potrzeby (żywność, odzież, pieniądze)	8,1	19,3
Transport	9,4	10,6
Inne (np. modlitwa, poradnictwo, wsparcie)	12,8	26,1
Brak potrzeb	23,8	14,5

Źródło: G. Fedock, L. Fries, S. Pimlott Kubiak, *Service Needs for Incarcerated Adults: Exploring Gender Differences*, Journal of Offender Rehabilitation” 2013, 52.

Ogólnie rzecz biorąc, potrzeby kobiet są bardziej złożone i ogólnie jest ich więcej niż w przypadku mężczyzn. Podobnie jak w Polsce, największe potrzeby wiążą się z mieszkaniem, relacjami rodzinnymi, leczeniem i problemami zdrowia psychicznego.

Podsumowanie

Współczesne instytucje penitencjarne spełniają, jak wiadomo, dwa podstawowe cele, pierwszy to ochrona społeczeństwa przed jednostkami stwarzającymi zagrożenie lub naruszającymi ład społeczny, drugi zaś to działania na rzecz przywrócenia osób skazanych społeczeństwu po odbyciu przez nich kary pozbawienia wolności. Skuteczność osiągania tego ostatniego celu jest tak niska (mniej niż 50%), że wielu autorów kwestionuje w ogóle zarówno sens, jak i możliwości oddziaływania korekcyjnego w instytucjach penitencjarnych³⁶. Być może jednym z powodów owej niesatysfakcjonującej skuteczności jest niedocenianie znaczenia diagnozy indywidualnych potrzeb skazanych. Jestem głęboko przekonana, że przyszłość instytucji penitencjarnych rozwinie się w kierunku wysoko wyspecjalizowanych placówek korekcyjno-terapeutycznych, skupiających specjalistów od bezpieczeństwa, ale w równym stopniu terapeutów, trenerów umiejętności społecznych i pracowników socjalnych i innych, skupionych nie tylko na potrzebach społeczeństwa, ale i na potrzebach osób odbywających karę pozbawienia wolności. Jest to trend ogólnosiwiatowy.

Wydaje nam się dość oderwane od rzeczywistości, żeby nie powiedzieć nierealne, skupienie uwagi na potrzebach więźniów. Wymaga to bowiem zarówno zmiany paradygmatu postępowania z osobami skazanymi z wykluczającego na włączający, jak i społecznej akceptacji dla tego rodzaju podejścia. Jeżeli jednak uświadomimy sobie, że zarówno niższe ogólne koszty tego rodzaju podejścia, jak i względy humanitarne działają na jego korzyść, wówczas skierowanie uwagi na potrzeby osób skazanych może okazać się istotnym czynnikiem motywującym odpowiednich decydentów. Niższe koszty wiążą się z zakładanym, mniejszym odsetkiem powrotności do przestępstwa tych osób, mniejszym wskaźnikiem osób wymagających opieki socjalnej, i wreszcie mniejszym zagrożeniem przestępczością. A co do humanitarnego aspektu traktowania więźniów, to już się dzieje i zostało wyrażone we wspomnianych na początku artykułu Wzorcowych Regułach Minimalnych czy Europejskich Regułach Więziennych.

³⁶ Więcej zob. I. Pospiszyl, *Neopenologia – spór o sens istnienia resocjalizacji penitencjarnej*, Resocjalizacja Polska, Polish Journal of Social Rehabilitation, nr 22/2021, dostęp: <https://doi.org/10.22432/rp.396>, <http://resocjalizacjapolska.pl/index.php/rp/issue/view/17>.

Bibliografia

- Biel K., *Readaptacja społeczna kobiet. Raport z badań*, [w:] J. Kusztal, K. Kmiecik-Jusiega (red.), „Konteksty resocjalizacji i readaptacji społecznej”, Kraków 2014.
- Bogunia L., Godyla R., *Oczekiwania skazanych w zakresie pomocy od społeczeństwa*, [w:] W. Ambrozik, P. Stępiak, *Więziennictwo. Nowe wyzwania. II Polski Kongres Penitencjarny*, Warszawa – Poznań – Kalisz 2001.
- Brzezińska E., Habzda-Siwiek *Kobiety – sprawczynie przestępstw. Wybrane aspekty*, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2021, <https://bibliotekacyfrowa.pl/publication/142661>, DOI: 10.34616/142661.
- Budyn-Kulig M., *Zabójstwo tyrana domowego. Studium prawno-karne i wiktymologiczne*, Lublin 2005.
- Brzezińska J., Habzda-Siwiek E., *Kobiety – sprawczynie przestępstw. Wybrane aspekty*, Prace Naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2021, DOI: 10.34616/142661.
- Byrne R., *The Psychological Needs of Women Prisoners: Implications for Rehabilitation and Management*. Psychiatry Psychology and Law · June 2002, DOI: 10.1375/pplt.2002.9.1.34.
- Cheng J., Frieze I.H., Manyu Li, Morinaga Y., ThanhToan Nguyen, Akiko Doi, Tatsuya Hirai, EunsunJoo Cha Li, *Institutional and Individual forms of Instrumental Violence: Variations across Culture and Gender*, “Journal of Arts and Social Sciences” VI,II (2014).
- Covington S., *Women in Prison: Approaches in the Treatment of Our Most Invisible Population*, “Women and Therapy Journal”, Haworth Press, 1998, Vol. 21, No. 1, 1998.
- Fedock G., Fries L., Pimlott Kubiak S., *Service Needs for Incarcerated Adults: Exploring Gender Differences*, “Journal of Offender Rehabilitation” 2005, 52:493–508, 2013, DOI:10.1080/10509674.2012.759171.
- Genuit P., *La criminalité féminine: Une criminalité épique et insolite. Réflexions d'épistémologie et d'anthropologie clinique*, Rennes 2007.
- Golonka A., *Alkohol a poczytalność sprawcy czynu zabronionego – wnioski na podstawie badań aktowych*, „Archiwum Kryminologii” 2014, t. XXXVI.
- Harden J., Hill M. (eds), *Women in Prison and Feminist Therapy*. New York 1998.
- Hołyst B., *Kryminologia*, Warszawa 2022.
- Jabłońska E., *Alkohol jako czynnik kryminogeny i wiktymogeny w przestępstwach zabójstwa na przykładzie spraw rozpoznawanych przez Sąd Okręgowy w Krośnie*, „Studia Prawnicze. Rozprawy i Materiały” 2016, nr 2.

- Juszczak D., Talarowska M., *Charakterystyka sprawców przestępstw nadużywających alkoholu w świetle analizy opinii sadowo-psychiatrycznych*, „Polski Merkurusz Lekarski” 2009, t. 27, nr 159.
- Majchrzyk Z., *Zabójczynie i zabójcy: osobowość, motyw, uwarunkowania sytuacyjne: analiza z perspektywy psychologicznego orzecznictwa sądowego*, Warszawa 2008.
- Matysiak-Błaszczuk A., *Sytuacja życiowa kobiet pozbawionych wolności*, Kraków 2010.
- Moffitt T.E., Caspi A., *Childhood predictors differentiate life – course persistent and adolescent – limited pathways among males and females*, „Development and Psychopathology” 2001, nr 2.
- Nawrocka K., *Ofiary i harpie. Umiejętności społeczne kobiet skazanych za zabójstwo*, Warszawa 2013.
- Pospiszyl I., *Ofiary chroniczne, przypadek czy konieczność*, Warszawa 2003.
- Pospiszyl I., *Neopenologia – spór o sens istnienia resocjalizacji penitencjarnej*, Resocjalizacja Polska, Polish Journal of Social Rehabilitation, nr 22/2021, dostęp: <https://doi.org/10.22432/rp.396>, <http://resocjalizacjapolska.pl/index.php/rp/issue/view/17>.
- Sieradzka A., Rabe-Jabłońska J., *Orzeczenie o zmienionej poczytalności a charakterystyka demograficzna, rodzinna oraz występowanie uzależnienia od alkoholu u osób dokonujących zabójstwa lub ciężkiego uszkodzenia ciała w stanie upojenia alkoholowego zwykłego*, „Psychiatria i Psychologia Kliniczna” 2013, nr 13.
- Szulz B., *Bezdomność rodzin – socjologiczny szkic problemu*, Rocznik Nauk Społecznych 2011, tom 3(39).
- Szymanowska A., *Więzienie i co dalej*, Warszawa 2003.
- Teleszewska M., *Wykonywanie kary pozbawienia wolności wobec kobiet*, Białystok 2018.
- Wójtowicz H., *Psychologiczne problemy bitych kobiet*, [w:] K. Dymek-Balcerek (red.), *Patologie zachowań społecznych. Rzeczywistość przełomu XX i XXI wieku*, Radom 2000.